

Круглий стіл «Євреї та українці: поствоєнний совєцький період

УЖЕ (1–4 жовтня 2017 г., Покантіко, США)

Панель «Е» – Українські та єврейські дисиденти

Йосиф ЗІСЕЛЬС

Українські та єврейські дисиденти:

від спільної боротьби до самореалізації в національних державах

Вступ

Шановні організатори «Круглого столу», дякую за запрошення.

Я не є дослідником чи істориком, але починаючи з кінця 60-х років, тобто майже 50 років, є досить активним учасником подій і взаємовідносин, що представлені на розгляд у панелі.

Коли я взнав про цю конференцію, то звернувся до її організаторів з пропозицією про мою участь.

Я знайшов в своїй та інших бібліотеках близько 40 книжок спогадів українських та єврейських дисидентів, взяв десяток інтерв'ю у своїх знайомих дисидентів в Україні, Ізраїлі та Німеччині.

Працюючи над цією доповіддю я базувався на трьох засадах: правда про минуле, немемуарний формат та відкидання рожевих окулярів.

На мій погляд, рекомендаціями організаторів хронологічні межі зв'язків українських та єврейських дисидентів надто звужено, адже неможливо зрозуміти цієї співпраці у 70-ті рр., не проаналізувавши основні, і що важливіше, контраверсійні моменти спільної історії.

Зауважу також, що виділення з контексту дисидентського руху у СРСР 50–80-х рр. лише українсько-єврейських взаємин обезбарвлює загальну картину, адже виводить за межі дослідження яскраві сторінки співпраці з російськими, литовськими та вірменськими дисидентами.

Взаємовідносини та співпраця між українськими й єврейськими дисидентами у часи «Гельсінського процесу» не будуть зрозумілими без знання подій 60-х – початку 70-х рр. А ще цікавіше було б дослідити такі процеси, починаючи з кінця XIX ст., тобто, початку активного розвитку національних ідеологій та формування громадських та політичних інституцій обох народів.

Упродовж спільної історії ми спостерігаємо лише зовнішні наслідки кількох потужних тенденцій: намагання мільйонів людей мирно співіснувати, природну ксенофобію та розбрат, спровокований імперськими силами заради маніпуляції підневільними народами. Зрештою трагічні події XVII–XX ст., які по-різному оцінюються українцями та євреями, формують різні національні концепти історичної пам'яті наших народів.

Трохи сумної історії

Ось що пишуть про повстання українських селян і козаків проти Речі Посполитої (1648–1649) Павло-Роберт Маґочій та Йоханан Петровській-Штерн в книзі, виданій за сприяння UJE 2016 р. [1]:

«Внаслідок міцного економічного союзу євреїв і польських магнатів – не кажучи про традиційні християнські установки в Європі тих часів – більшість християн, переважно сільське православне населення України, бачила євреїв як народ іншої віри (юдаїзму), іншого економічного статусу (функціонери при магнатах), іншого соціального укладу (міського) й іншої мови. Саме тому їх вважали чужинцями...».

«Згідно з тогочасними хроніками, коли козаки стояли облогою під міськими мурами, поляки час від часу віддавали євреїв міста козакам на розправу заради обіцяного перемир'я, навіть попри те, що козаки переходили до розправи над шляхтою в ту ж мить, коли євреїв, готових допомагати полякам обороняти міста, більше не лишалося. У цих доволі заплутаних обставинах було винищено кілька десятків єврейських громад – зокрема Тульчина, Немирова і Полонного. Із 80 тисяч євреїв, що жили в той час на теренах Східної Польщі, за припущеннями, від 14 до 18 тисяч загинуло і приблизно тисячу примусово на вернули у православ'я. Ще кілька тисяч стали біженцями включно з орієнтовно тисячею бранців кримськотатарського війська (винагородою за військову підтримку козацького повстання), яких очікувала доля живого товару на невольничих ринках Криму і Стамбула.»

На знак скорботи за євреями, загиблими в Катастрофі 1648–1649 рр. встановлено пост 20 Сівана, жертви кровопролиття єврейській традиції вважаються мучениками.

Відновлення єврейських громад після Хмельниччини тривало довгий час, але на початку XVIII ст. трагедія знов повернулася в їхнє життя:

«...гайдамаки нападали на проїжджих купців, на невеличкі селища (переважно на євреїв-орендарів) і на єврейські містечка, позбавлені будь-якого захисту, грабували, твалтували, вбивали. У роки підйому руху (1734, 1750, 1768) великі загони гайдамаків здійснювали набіги навіть на добре укріплені міста, що зазвичай тягло за собою значне число жертв серед єврейського населення. Гайдамаки влаштували різанину євреїв у ряді міст у 1738 і 1742 рр. Особливою жорстокістю вирізнялися погроми в Вінниці і Володарці 1750 р. Але всі ці лиха непорівнянні з нечуваною за масштабами загальною різаниною, вчиненою гайдамаками в ході найбільшого їх заколоту 1768 р в Умані, внаслідок якої загинуло близько 20 тис. жителів (переважно євреїв)» [2].

Необхідно зазначити, що під час «Коліївщини» загинули не тільки євреї, але й багато поляків та українців-греко-католиків..

Слід зауважити також, що традиційне місце «жида» у Різдвяному вертепі, його психологічні риси та співпраця з ворогом християн – царем Іродом, не тільки не сприяли подоланню історичних стереотипів, а навпаки – закріплювали у масовій свідомості образ ворога та колаборанта.

Наступний трагічний етап спільної історії – це єврейські погроми 1881–1883 рр. Ось як пишуть про це у зазначеній вище праці Маґочій та Петровський.

«...Вбивство Олександра 11 у березні 1881 року створило у більшій частині Російської імперії атмосферу політичної нестабільності та суспільної напруги. Саме у цьому контексті селяни і маси городян першого покоління вихлюпнули свою злість у низці погромів єврейських помешкань та крамниць у понад трьох десятках містечок та міст і в понад двох сотнях сіл. Найжорстокіші погроми сталися в центрі та на півдні України – в Єлисаветграді, Катеринославі, Бердянську, Києві, Миколаєві та Херсоні. Кількість смертей в результаті погромів 1881–1882 років була у порівняльному сенсі невеликою, загинуло приблизно п'ятдесят чоловік, з яких половина загиблих були самі погромники, вбиті підрозділами, відрядженими в міста і містечка придушити бунтівників...»

«Еміграція [євреїв] за кордон посилилась на початку Російської революції 1905 р., коли режим Миколи II – на відчутну перевагу попередньому, порівняно мирному періоду правління Олександра III – зумисно організував і маніпулював антиєврейським насильством, аби у такий спосіб перешкодити революційній діяльності в країні. За підтримки поліції та армії (інколи включно з призовниками) лише тільки 1905 р. єврейські погроми вибухнули у понад п'ятистах містах по всій підросійській Україні. Наслідком масового антиєврейського насильства було близько тисячі жертв, зокрема в Одесі, Катеринославі, Києві та Кишиневі.»

Не буду окремо зупинятися на єврейських трагедіях під час громадянської війни (лише 1919 р. сталося близько 1300 погромів, в яких було вбито від 50 до 60 тисяч євреїв) та Другої світової (Голокост – 1,5 мільйони євреїв в Україні).

Громадянська війна, ЗУНР та УНР, єврейські погроми та масові вбивства євреїв всіма воюючими сторонами не лише не послабили згадані раніше стереотипи, а й закріпили їх, штовхнувши частину євреїв колишньої Російської імперії в «обійми більшовиків», що, в свою чергу, породило новий формат ненависті до євреїв – сумнозвісний образ «жидокомуни».

На запитання, чи дійсно більшість євреїв 1917 р. підтримувала більшовиків, дають відповідь результати виборів делегатів на Всеросійський єврейський з'їзд, проведених єврейськими політичними партіями і громадськими організаціями після Лютневої революції. Як свідчать документи, більшість делегатів з'їзду була обрана від сіоністських партій.

«... на виборах до керівних рад реорганізованих єврейських громад 29 міст Росії що відбулися в другій половині 1917 р, сіоністи завоювали 446 місць (у тому числі Поалей Ціон – 44), ортодокси – 139, Бунд – 124, Фарейнікте – 78)»[3].

Ці показники результатів проміжних виборів делегатів з'їзду показують абсурдність міфу, що євреї Російської імперії після революції більшістю підтримали більшовиків.

Через початок громадянської війни і протидію більшовицької влади з'їзд так і не відбувся[4], а породжена в надрах «білого руху» ідея тотожності більшовиків та євреїв некритично використовувалася й надалі.

Члени сіоністських партій та інших єврейських організацій переслідувалися більшовиками з початку 20-х рр., але хто в українських організаціях діаспори, де готувалися до створення ОУН, про це хотів знати? Відтак не дивно, що на початку існування ОУН мала певне антисемітське забарвлення, бо до попередніх стереотипів

додалися нові міфи. Ми почули це в доповіді Володимира В'ятровича на Паризькій конференції з Голокосту в Україні[3].

«Стосунки українців і євреїв у першій половині ХХ ст. формувалися не лише під впливом тогочасних суспільно-політичних умов. На них відбилися стереотипи, утверджені впродовж попередніх століть. Для євреїв українці значною мірою асоціювалися із погромами, а українські герої – Хмельницький, Гонта, Залізник і Петлюра – стали чи не найбільшими антигероями єврейської історії. Для українців образ єврея був пов'язаний із національним та соціальним гнобленням, а після встановлення радянської влади ще й із кривавими репресіями більшовиків.

Між війнами взаємне нерозуміння й відчуженість двох народів поглиблювалось у різних площинах: національній (українець – єврей), релігійній (християнин – юдей), соціальній (бідніші селяни – багатші містяни), політичній (антипольські та антирадянські українці – лояльні до влади євреї), економічній (українська кооперація – традиційна єврейська монополія на торгівлю). Пришвидшена модернізація української нації в міжвоєнний період, її політизація та урбанізація каталізували конфлікт. Такими були умови, за яких свою позицію з єврейського питання мали сформуувати українські націоналісти.»

Комуністична пропаганда поділяла українців на «правильних» та «націоналістів» та не жаліла чорної фарби для останніх, ця пропаганда так само некритично сприймалися багатьма лояльними до совєцької влади євреями.

До Другої світової війни наші народи підійшли без національних держав, які могли б захистити свої народи, з накопиченими негативними стереотипами, та зазнали колосальних втрат, передовсім від нацистського режиму та його союзників. Прикрими є також численні випадки колаборації та участі місцевого населення у пограбуванні й знищенні євреїв. Натомість ми захоплюємося героїзмом пересічних українців, які, ризикуючи власним життям та життям своїх дітей, рятували євреїв від неминучої смерті.

Більш як десять років збройної боротьби українців проти совєцької імперії, попри поодинокі спроби створити спільний фронт боротьби проти комунізму, не мали позитивних результатів, сотні тисяч українців заплатили життям і виселенням у ці роки.

У згаданій доповіді В'ятровича простежується певний антисемітизм в ОУН на момент утворення організації, генеза цієї позиції в ідеології ОУН, радикалізація поглядів щодо євреїв на початку війни та суттєве згасання цих настроїв в ідеології

та документах ОУН наприкінці її. В'ятрович акцентує увагу на державницьких коріннях антисемітизму ОУН на відміну від расових у нацистській ідеології:

«Жиди в СРСР є найвідданішою підпорою пануючого більшовицького режиму та авангардом московського імперіалізму в Україні. Протижидівські настрої українських мас використовує московсько-більшевицький уряд, щоб відвернути їхню увагу від дійсного спричинника лиха і щоб у час зриву спрямувати їх на погроми жидів. Організація Українських Націоналістів поборює жидів як підпору московсько-більшевицького режиму, освідомлюючи рівночасно народні маси, що Москва – це головний ворог». [Рішення Другого великого збору ОУН: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 4, арк.33].

У пересічного читача почасти може виникнути враження, яке з часом перетворюється на негативний стереотип, що майже всі спроби боротьби активно налаштованої національної частини українського соціуму проти Польщі, Російської імперії та СРСР за національне визволення та спроби побудови власної держави супроводжувалися масовими жертвами серед певних етнічних та релігійних меншин, зокрема серед євреїв. Цей негативний стереотип підсилювався та закріплювався совєцькою пропагандою.

Єдиний і, мабуть, невинуватий виняток з цього сумного висновку – останні етапи української революції, що припали на кінець ХХ – початок ХХІ ст. І ми з вами були свідками та учасниками цих видатних подій. Наші Майдани дозволяють сподіватися, що масові жертви євреїв та інших меншин лишилися у колоніальній фазі історії України.

1991 р. українці практично вперше в історії стали більшістю у своїй країні. Цей суперважливий чинник став визначальним у суттєвій зміні ідентичності народу, процес якої ми спостерігаємо вже 26 років. І саме впродовж цих років як наслідок зміни ідентичності триває процес утворення української політичної нації, коли разом зі змінами ідентичності титульної нації змінюються ідентичності меншин, зокрема євреїв.

Але це нині, а до середини ХХ ст. наші народи підійшли вже з сформованими масовими негативними стереотипами один щодо одного.

Такий сумний «багаж» ми мали перед початком нового етапу антикомуністичної боротьби наприкінці 50-х рр. У 60-ті рр. розпочався процес відродження національних рухів серед українців та євреїв, що тривав на початковому етапі без взаємодії дисидентських спільнот.

Цікаво дослідити побутові, наукові та виробничі контакти українців і євреїв, які згодом приєдналися до своїх національних рухів, що могли б підтвердити розмивання чи посилення стереотипів. У 40–50-ті рр. у радянських тюрмах і таборах було багато євреїв, але набагато більше - українців, проте майже нема спогадів про контакти чи співпрацю між українськими націоналістами та єврейськими активістами чи сіоністами тих часів. У нечисленних спогадах євреї засвідчують видатну роль українців з УПА у повстаннях в концтаборах та відсутність негативних налаштувань.

Тотальний тиск репресивної системи зводив життя і українців, і євреїв до необхідності виживання, коли енергії вистачало лише на підтримання життя і взаємодію у власному національному колі.

Смерть Сталіна та «хрущовська відлига» послабили силу тоталітарної системи і породили тенденцію її трансформації в авторитарну: умовно та відносно «вегетаріанську». Тому саме в 60-ті рр. посилюються національні рухи і налагоджуються перші контакти між представниками української та єврейської дисидентських спільнот.

Структура різних політико-ідеологічних напрямів в українському та єврейському рухах

Поки національні рухи розвивалися в умовах «відлиги», тобто в умовах незначного збільшення «свободи» та зменшення репресій, в них почали з'являтися різні групи, між якими на початку 60-х рр. не було навіть елементарних зав'язків та обміну інформацією, не кажучи вже про взаємодію, навіть у межах одного етнічного соціуму.

Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. всередині національних рухів з'являються ідеологічні розгалуження. Так, єврейське середовище починає ділитися на «дисидентів» та «націоналістів».

Ось як відповів Натан Щаранський на запитання під час інтерв'ю [5] (тут і далі переклад доповідача).

«У вашій діяльності в СРСР чого було більше – сіонізму чи дисидентської правозахисної діяльності?»

Цим питанням мене переслідують всі ці роки – ще з тих часів в СРСР. Я був активним учасником як сіоністського, так і дисидентського рухів... Мною були

незадоволені в Ізраїлі – доходило навіть до погроз та вимог припинити участь у дисидентському русі. Вони хотіли, щоб євреям дали тихо виїхати, щоб ми не драгували сильно владу. Але я не погоджувався з цим.

Не розуміли мене і з другої сторони – дисиденти казали мені: обирай – ти людина світу чи представник свого племені. Але я не робив і цього вибору.

Я відчував прямий зв'язок – знайшовши свої корені, я мав боротися і за свій народ, і за краще життя для інших народів. Сьогодні кожному молодому єврею, який не впевнений, займатися йому проблемами всього світу чи євреїв, я кажу: якщо хочеш впливати на світ – сили ти можеш знайти тільки у своїх коренях...»

Націоналісти, в свою чергу, почали ділитися на «політиків» (сіоністів) та «культурників».

Наведу цитату з своєї статті 1999 року «Єврейський самвидав» [6].:

«Безпосередньо в єврейському самвидаві можна виділити крім художнього напрямку – політичний напрям, який, у свою чергу, умовно можна розділити на дві частини. Перша... стосувалася різних ізраїльських подій, ізраїльських війн та ставлення до тих чи інших питань ізраїльської політики. Починаючи з кінця 50-х рр. такі твори з'являлися за рахунок того, що збирались матеріали ізраїльського радіо, записувалися, розшифровувалися та поширювалися у самвидаві.

Другу частину політичного єврейського самвидаву можна віднести до внутрішніх проблем євреїв Советського Союзу, коли в середині 70-х рр. став помітним певний розподіл чи навіть конфлікт між еміграційним напрямом, сіоністською гілкою та «культурним» напрямом в єврейському русі.

Цей конфлікт виникав поступово і корені його можна помітити набагато раніше. Приблизно у 70-му році відомий автор Юлій Телесін (його називали в 60-ті рр. Принц Самвидавський), що присвятив все свідоме життя поширенню самвидаву, зібрався виїжджати за кордон. До нього прийшла група єврейських активістів - «відмовників», та зокрема шляхом погроз, намагалася примусити не займатися загальнодемократичними питаннями, щоб не завадити суто від'їзним проблемам.

Насправді не всі дотримувалися такої точки зору, і в 75-му році, коли єврейський рух чітко розділювався на дві частини, ці події знайшли своє відображення у самвидаві... Основна теза «політиків» полягала в тому, що треба зосередитися лише на боротьбі за виїзд... «культурний» напрям, який відгалужився у 75-му, увібрав

в себе дуже багатьох людей, які стверджували, що необхідно розвивати та відновлювати єврейську культуру тут, і навіть для тих, хто буде виїжджати, це не менш потрібно, ніж для тих, хто залишається. Вважалося, що серед масиву радянських євреїв, котрих тоді нараховувалося близько 2 млн, лише незначна частина, приблизно 10%, намагаються виїхати, решта прагне залишатися та знати про єврейську культуру й єврейську освіту.»

Моя зустріч у лютому 1978 р. у Москві на прес-конференції, присвяченій річниці з дня арешту Щаранського, з єврейськими активістами Ідою Нудель та Володимиром Сліпаком також продемонструвала, що сіоністи не розуміють, для чого євреї займаються загальнодемократичними проблемами. Вони були б ще більш здивованими, коли дізналися, що є євреї, які допомагають національно-визвольній боротьбі українців.

Не знаю точно, як відбувалися схожі процеси в українському середовищі, але мій добрий знайомий у ті часи відомий захисник прав Греко-Католицької Церкви Іван Гель не сприймав, коли його вважали дисидентом, вважаючи себе націоналістом.

Початок знайомств та зближення

Цьому сприяли декілька чинників: розвиток «самвидаву», активна робота західних радіостанцій та дедалі більше розуміння того, що в умовах імперії національні рухи мають спільного ворога – комуністичну імперію. І лише позбувшись її, кожен народ зможе вільно розвивати свою національну свідомість, свої інституції і як наслідок – національні держави. Це були перші паростки, але в 70-ті рр. такі ідеї почали поширюватися не тільки серед політв'язнів, а й в їхніх родин, серед друзів і знайомих.

Певну позитивну роль у процесі зближення двох рухів відіграли загальнодемократичні дисиденти, які співчували та допомагали і українським, і єврейським дисидентам суто національного спрямування. Так, заснована Олександром Солженіциним у першій половині 70-х рр. «Фундація допомоги політв'язням» об'єднала дисидентів та їхні родини незалежно від етнічного походження та конфесійного вибору. Крім того, московські дисиденти у деяких випадках служили природними комунікаторами, які сприяли контактам на свободі між єврейськими та українськими дисидентами ще перед їхніми арештами, а також членам родин, які після арештів їхали через Москву на побачення до в'язнів.

Знайомства на свободі

Спогади багатьох українських та єврейських дисидентів доводять майже повну відсутність контактів на волі. Я один з небагатьох євреїв, які шукали і знаходили такі контакти ще до арешту. У Олександра Фельдмана в Києві були такі знайомства, бо він був знайомий з Віктором Некрасовим та Леонідом Плющом, але, як розповідає Семен Ігузман, який входив до арешту до кола Некрасова та Плюща, Леонід Плющ до свого арешту нічим активно не демонстрував української налаштованості.

Моя історія знайомства з українським націонал-демократичним рухом

Зі спогадів доповідача: *«... я через (Тетяну) Великанову отримав контакт із Надійкою Світличною, а вже від неї пішло-поїхало.*

Отож, через Надійку я знав про її брата Івана Світличного, з яким познайомився пізніше, після його звільнення та перед своїм другим арештом. ...Але це було вже набагато пізніше – у 1984 році...

Для мене це стало відкриттям світу, коли я познайомився з Надійкою, а потім з її колом. ...для мене відкривався український світ, раніше закритий для мене. Я відчував, що щось там є в тому світі, дуже насичене, велике, але я не був ознайомлений із багатьма деталями, і досі всього не знаю... Від Світличних я отримав контакти у Львові та в Івано-Франківську і почав їздити, це був регіон моїх відряджень. І я шукав тих людей, інформацію про яких вони мені давали, та розпитував їх. Я вивчав справи про порушення прав людини, про переслідування за допомогою психіатрії. Саме через Надійку я отримав вихід на Опанаса Заливаху в Івано-Франківську... (так само – на Івана Кандибу, на Зеновія Красівського, на Михайла Гориня та інших – Й.З.)...

...Українські дисиденти дуже відкриті, навіть, якщо вони спочатку закривалися. Я думаю, цим дуже багато користувалися й провокатори. Тобто шістдесятникам дуже обтяжливо бути закритими, вони намагаються це робити, коли є загроза репресій, ризики великі, але вони чекають моменту і хочуть відкритися, бути щирими, розповідати... Бо їх не так багато і, коли нова людина, українець чи ні, але явно із симпатією до них приходить, вони хочуть залучити її до свого світу, до своїх ідей, своєї історії, своєї традиції і своїх українських проблем.

... Гадаю, що Горинь взагалі звернув мою увагу на важливість національного... Горинь мені так розповідав про своє українське, що я відчув потребу повернутися ближче до свого єврейського. Це був дуже цікавий феномен для мене. Тобто мені

було соромно, що я не можу так само розповідати про своє єврейське, як він розповідає про українське.» (З книги «Господи, ти відкриєш мої вуста...» [7].)

Слід визнати, що основні знайомства єврейських та українських дисидентів, українських націонал-демократів сталися вже в місцях ув'язнення після двох паралельних хвиль арештів серед українських та єврейських дисидентів на початку 70-х рр.

Цікаво, що євреї, які проживали на території України дисперсно, й у повсякденному житті, на навчанні й роботі постійно спілкувалися з українцями, практично нічого об'єктивного не знали про український визвольний рух. Те саме відбувалось і серед українців – мінімум об'єктивної інформації про сіоністський та демократичний рухи.

На одну з причин такої взаємної необізнаності я вже вказував – це ізоляваність дисидентських груп, їхня конспірація в умовах диктату комуністичної партії та репресій з боку КГБ. Друга причина – це невелике число дисидентів як серед української спільноти, так і серед єврейської. Сьогодні нам відома приблизна кількість політв'язнів в Україні між 1954 та 1990 роками – це 3000. 3000 дисидентів на 50-мільйонний соціум! Крапля в морі! Зустрітись та познайомитись на волі за таких умов було практично неможливо.

Але був чинник, який сприяв хоч б заочному знайомству та давав перспективу розвитку таких знайомств на майбутнє. У другій половині 60-х рр. у Москві з'явилося декілька перших правозахисних груп, які почали збирати інформацію про порушення прав людини на всій території СРСР. Саме через їх сприяння започаткувалися перші контакти між різними групами дисидентів.

Ось що пише Людмила Алексєєва у книзі «История инакомыслия в СССР» [11].

«Попри люте придушення будь-яких проявів неофіційної громадської активності на Україні, як і в інших місцях СРСР, прихований розвиток національно-демократичного руху йшов у бік організаційного оформлення відкритих його проявів. Першими кроками у цьому напрямі були випадки підключення активістів українського руху до московських правозахисних асоціацій. В Ініціативну групу захисту прав людини в СРСР, яка була першою з таких асоціацій (виникла у Москві 1969 р.) увійшли киянин Леонід Плющ та харків'янин Генріх Алтунян (обидвох було заарештованої).

1974 р. у Москві було створено совецьку секцію Міжнародної амністії. До неї увійшов киянин Микола Руденко, відомий український письменник...»

Співпраця дисидентів різних республік СРСР з «Хроникой текущих событий» також сприяла налагодженню зав'язків між ними.

Цікавість єврейських та українських дисидентів один до одного проявлялася і в тому, що в середині 70-х рр. почала напрацьовуватися традиція поїздок з Москви на судові процеси в Україні. Так, наприклад, пише про це у своїх спогадах Олександр Подрабінек[8]:

«1978 рік був багатий на судові процеси. 22 березня в місті Василькові під Києвом слухалася справа Мирослава Мариновича та Миколи Матусевича, членів Української групи «Гельсінки». Я поїхав на суд разом з Танею Осиповою. Ми не сподівалися потрапити до зали суду, але розраховували хоча б постояти перед будівлею разом з іншими нашими українськими друзями. Нічого не вийшло. Щойно ми підійшли до суду, як нас мовчки і без пояснень затримала міліція і повезла назад до Києва».

Аналогічна історія трапилася з батьком Олександра Пінхасом Подрабінеком, який приїхав до мене на суд в Чернівці у квітні 1979 р. Його було схоплено оперативниками КГБ перед будинком суду і відправлено літаком до Москви.

Олександр Подрабінек також пише про знайомство та дружбу з В'ячеславом Чорноволом[8]. Спочатку листування та телефонні дзвінки, коли вони перебували на засланні у різних районах Якутії (1979 р. – Й.З.). Потім вони познайомились в Якутській в'язниці (кінець літа 1980 р – Й.З.) та продовжили спілкування вже на лікарняній зоні після відповідних судових процесів кожного з них. Дуже тепло Олександр описує, як В'ячеслав 8 серпня 1982 р. влаштував йому день народження у зонівських умовах, що було майже неможливо.

Знайомства в ув'язненні та розвиток відносин

Не пам'ятаю вже, хто мені розповідав, можливо, мій друг Микола Горбаль, як 71-го на зонах у Мордовії пройшла чутка, що незабаром етапом має прийти група євреїв, які намагалися захопити літак, щоб на ньому перетнути кордон та дістатися Ізраїлю. В реальність такої акції ніхто в зоні не повірив. Як можуть євреї, які завжди уникали радикальних вчинків, піти на таке. Але, коли на зоні з'явилася група молодих євреїв з тюремними капелюхами, на яких було вишито зірки Давида, а деякі тримали в руках молитовники, розпочався процес розмивання чи навіть зламу стереотипів, головне – з обох сторін.

Так, паралельно йшов і аналогічний процес розмивання стереотипів і серед євреїв. Ось як описує це у своїй книзі Семен Ёлузман[9]:

«У зоні поруч зі мною була й інша правда, раніше мені зовсім не знайома. Правда «лісових братів» з Балтики і партизан УПА із Західної України. І мені, котрий готується жити в цьому світі довгі роки, необхідно було зрозуміти цю нову для мене систему координат і своє власне місце в ній. Спілкуючись, зпівставляючи, думаючи і знову розпитуючи, я усвідомив головне: вони воювали у себе вдома, на своїй землі; ті, з ким вони воювали, були чужими, прибульцями. І ця моя нова правда, ілюстрована мені щогодини, щохвилини моїми новими друзями Йонасом Матузевічусом і Дмитром Басарабом, які відбувають свої 25 років ув'язнення кожен, ніяк не суперечила тій правді про війну, яку дали мені мої батьки, Віктор Некрасов і Василь Биков».

Зі спогадів Євгена Сверстюка про Йосефа Менделевича[10]:

«Між нами був якийсь особливий зв'язок, на рівні дотику до правди, яка єднає і різнить. Нас зближувала і єднала віра. Не мало значення, що він був юдеєм, я – християнином. Ми не дискутували на тему молитви «Отче наш». Але відчували, що Бог у нас понад усе. Я дуже шанував і підтримував принцип Йосефа не працювати в суботу і утримуватися від некошерної їжі.

Він жвавий, дотепний, веселий, замислено-зосереджений, гострий на розум і нещадний в оцінках, і в глибині його таївся діамант нерозмінної правди, що не улягала впливам.

Утрюх, з ним і з Сергієм Ковальовим, обдумували якісь, як нам тоді здавалося, особливо важливі справи. Кажуть: «між тими людьми є попередня домовленість». Вони ж ні про що не домовлялися, не змовлялися, а та «домовленість» сиділа в них ще до зустрічі. Вони лише довірливо дивляться один на одного...

Я вийшов на заслання, а Йосеф ще довго сидів. У мене було враження, що він уникає допомоги з принципу: людина має зносити все і дякувати Богові. Який сенс пориватися в зону полегшених випробувань?»

З спогадів Василя Овсієнко[12] про нові знайомства на зоні:

«...Коли я відповідав, старанно добираючи російських слів, молодий миловидий чоловік із явно неукраїнським прізвищем на куртці – Коренбліт – сказав по-українському: «Та ми тут усі українську мову розуміємо. Говоріть по-своєму. Я, до речі, єврей з України...».

Серед «антирадянщиків» окремою громадою виділялися євреї, що майже всі були посправниками. Так звані «самольотчики», засуджені за відомим вироком Ленінградського суду 15–24 грудня 1970 р.

«... першого ж дня до мене підійшов чоловік і привітався по-українському. Михайло Хейфец, літератор із Ленінграда. Ага, це той Хейфец, що, як я чув, написав есей про Йосифа Бродського і оце сидить за нього... Кілька розмов, кілька записів – і маєш термін 4 роки ув'язнення та 2 роки заслання. Але такий поворот долі Хейфец сприйняв як творче відрядження, як щасливий шанс для письменника: до рук пливе неоціненний матеріал! Тільки треба його випробувати на собі... Ми близько зійшлися на ґрунті спільних філологічних інтересів. Хейфец жваво цікавився Україною. Не без того, щоб полегшити мій душевний стан і дати мені нагоду виговоритися по-рідному, адже мене в 17-ту зону привезли на самотність, почувався я там набагато гірше, ніж у 19-й, Хейфец просив мене розмовляти з ним українською, як це перед тим велося в нього з Зоряном Попадюком, щойно спровадженим звідси до Володимирського централу... Хейфец цікавився українськими справами, його бачення «збоку» й мене цікавило...

Вражала його феноменальна обізнаність і пам'ять, та скоро здивував він мене ще більше.

Десь улітку під час тотального шмону (обшуку) у Стуса забрали зошит із віршами та оголосили, що знищили його як такий, що не становить цінності (!!!)... Повернули до Мордовії через два місяці, але вже в 19-ту зону, бо 17-ту влітку ліквідували. Приносить мені Хейфец зошита, списаного його кострубатим скорописом, і просить переписати начисто, потім ще диктує мені з пам'яті зо два десятки віршів такою ж кострубатою українською мовою, а я записую їх, виправляючи.... А ще мені Хейфец розповідав, що на побаченні він прочитав був з пам'яті своїй дружині Раїсі (вона росіянка) вірш Стуса, де йшлося про дружину. Може, цей: «Дозволь мені сьогодні, близько шостої...». Раїса сказала: «Та вона щаслива жінка! Він зробив її безсмертною» ...

Ці випадки я розповідаю як приклади справжнього інтернаціоналізму.

Свої енциклопедичні знання та феноменальну пам'ять Михайло Хейфец використав найкращим чином: за кожен рік ув'язнення – по книжці. Ще не скінчився термін ув'язнення, як на Заході вийшла його книжка «Место и время», де багато добрих слів сказано й про нас, українців. (Уже вдома, 1977 р., я чув по радіо «Свобода» й про себе.) 1983-го у видавництві «Сучасність» вийшла його книжка спогадів

«Українські силуети», російською і українською мовами. Ми, українці, вміли багато вистраждати в концтаборах, але не зуміли про це написати. Дяка євреєві Хейфецу: досі ніхто ліпше про нас не написав... Це живі, психологічно і фактологічно достовірні портрети ще тоді живих українців Василя Стуса і В'ячеслава Чорновола, також Миколи Руденка, Зоряна Попадюка, які продовжували сидіти за старими та новими вироками. Це чи не найліпше свідчення про український рух опору 70-х рр. У картинах «Святі старики України» та «Бандерівські сини» маємо історично правдиве свідчення про повстанців Миколу Кончаківського та Петра Саранчука, про лідера Українського Національного Фронту (1964–1967) Дмитра Квецька...»

З книги Мирослава Мариновича «Всесвіт за колючим дротом» [13] ми дізнаємося про його найближче оточення в зоні, серед своїх друзів він неодмінно згадує і євреїв – Семена Ґлузмана, Вульфа Залмансона, Йосефа Менделевича та Михайла Казачкова. Згадує він також і тих євреїв, що прийшли пізніше на зону: Вадима Аренберга та Леоніда Лубмана.

«Ще на початку мого перебування в зоні ленінградець Михайло Казачков відкрив переді мною красу поезії Марини Цветаєвої й Райнера Марії Рільке. Михайло загалом був блискучим інтелектуалом, прекрасно обізнаним у літературі й мистецтві. Він воістину «заразив» мене творчістю цих авторів, і якийсь час я жив естетикою їхнього поетичного слова.»

Про дружбу з українськими дисидентами пише й Анатолій Альтман (спогади ще не опубліковано – з особистого архіву. – Й.З.):

«1972 р. було зроблено великий замет на Україні. Через деякий час у зону привезли «виявлених і знешкоджених буржуазних націоналістів». Дуже швидко між нами зав'язалися дружні стосунки з Іваном Світличним, Зіновієм Антонюком, Ігорем Калинцем, Миколою Горбалем. Наша дружба тривала впродовж багатьох спільно відбутих років неволі. Відтоді з незмінною повагою і любов'ю згадую цих благородних лицарів свободи, деякі вже і не живі, земля їм пухом.»

Зі спогадів Семена Ґлузмана[9]:

«...того ж дня мене прийняли в «сім'ю» Євген Пришляк та Василь Підгородецький. Перший до арешту був керівником служби безпеки УПА по Львівському округу, другий – простим бійцем УПА. Милі, теплі мої друзі, мир праху вашому ... З точки зору радянської ідеології це було неприпустимо! Молодий єврей і старі націоналісти-бандерівці не можуть, не повинні бути разом! Одного разу

Василь Підгородецький під час спільного сніданку біля тумбочки сказав: «Славко, вчора до мене підходив К., ну, знаєш, він був німецьким поліцаєм; він намагався мене вмовляти, навіть намагався соромити. Мабуть, не подобається їм наша дружба. Навряд чи він говорив зі мною без наказу кума... Так і говорив: що ж це ти, Василю, український патріот, з жидом їси. Ну, я його послав».

Чи були прояви антисемітизму на політичних зонах?

Про відсутність антисемітизму в політичних зонах згадують як українські, так і єврейські дисиденти. У їхніх спогадах простежується певне здивування щодо його відсутності. Важливо також, що антисемітизмом не були заражені не тільки молоді українці, а й воїни УПА, що досиджували свої 25-річні терміни. Про це свідчать спогади Ар'є Вудки, Семена Глuzмана, Михайла Хейфеца та Євгена Сверстюка.

Дуже важлива характеристика цього феномена дана Мирославом Мариновичем на прикладі Зеновія Красівського, з яким я подружився на волі 1978 р. і можу це підтвердити. Мирослав написав так: *«...Виходячи зі стандартних радянських уявлень, цей переконаний націоналіст мав би бути зоологічним антисемітом. А насправді він був уособленням приязні та зичливості. Ходив усміхнений, світлий; мав прекрасні стосунки з усіма табірними євреями. Таке розбиття стереотипу було просто дивовижним. А все тому, що його почуття до України виходило з любові до неї, а не з ненависті до її ворогів.»*

Зі спогадів Миколи Горбала про один з інцидентів на зоні, коли після конфлікту між ним та стукачами, на зоні почали циркулювати підкинуті оперчастиною чутки, що у конфлікті були винні євреї, на плацу перед колоною зеків вийшов воїн УПА і від імені своєї групи проголосив, що коли хтось зачепить хоч когось з євреїв, матиме справу з ними, бійцями УПА:

«На зоні євреї нас підтримували, ми євреїв підтримували. Не було (антисемітизму), я наводив той приклад, коли Василь Підгородецький (воїн УПА), коли розкрили стукачів, вийшов перед розводом і сказав: «Хто рушить пальцем єврея, то буде мати з нами, з УПА, справу». Сваритися в таборі не до лиця ні українцю, ні єврею» [14].

Про цю ж історію також можна прочитати у ненадрукованих спогадах мого земляка Анатолія Альтмана – учасника справи із захоплення літака 1970 р. Він описує це трохи інакше, але лише в деталях:

«...Упродовж декількох днів, перенакаливши зону, контингент зека розколовся по лінії, що визначила друзів і ворогів. Назагал «мочити» збиралися тільки жидів,

вважаючи, що це не викличе особливої незгоди з боку інших, менш заплямованих національним походженням, – українців, литовців, вірменів. Передбачалася навіть, якщо не участь, то розуміння з боку «бандерівців». Але все перевернулося до гори дригом. Упродовж нетривалого часу у нас склалися дуже дружні стосунки зі старими «бойовиками» з УПА... та з молодими націоналістами, які йшли в табори безперервно, починаючи з 1972 р. ... Завдяки знанню української мови, я особливо зблизився з Миколою Горбалем, Ігорем Калинцем, Іваном Світличним і багатьма іншими. ... Зрештою, кілька міцних чоловіків із старих бійців УПА «відвідали» «штаб-квартиру» погромників і попередили про свою участь у можливому побоїщі ... на боці тих самих «жидів». Відлуння табірних воєн живі й досі. І ця обставина так само значно охолодила ентузіазм Храмушинова [опера] воїнства. Свого часу саме бандерівці, що вливалися в 50-х рр. у табори, зламали хребет «беспределу» кримінальників і це запам'ятовувалося надовго».

Про відсутність антисемітизму в українських дисидентів пише у книзі «Московщина»[15] єврей з Дніпропетровська Ар'є Вудка:

«...Всі відомі українські політзеки – противники юдофобії. Двом народам-мученикам пора вже спільно підвести ризик під страшним минулим і повернутися до тих початковим відносин, які склалися в Скіфополі за часів Маккавеїв».

Він дуже тепло згадує своїх знайомих та друзів з українських дисидентів: Івана Куриласа, Покровського, Степана Сороку, Бесараба, Івана Сокульського, Шевчука, Горбаля, Заливаху, Дяка, Лесіва, Левка Лук'яненко, Михайла Слободяна. Особливо теплі спогади в нього про Євгена Сверстюка та Степана Сапеляка.

Гілель Бутман («самольотна» справа), який раніше ніколи не зустрічався з українцями, у спогадах пише про них лише позитивно:

«... в таборах і тюрмах був Рух Опору, а в ньому дуже сильною була українська група. Для мене це було перше знайомство з українськими націоналістами, і я побачив, що в післявоєнній Україні вироста плеяда борців, які поєднували в собі любов до свого народу і готовність жертвувати собою заради створення нової вільної України з гуманними традиціями найкращих синів і дочок України ХХ ст.: співчуття, повага і товарицькість щодо «принижених» і «ображених», незалежно від їхньої національності. У цих хлопців я зовсім не бачив антисемітизму: їхня тиха любов до України не робила їх ксенофобами»[16].

Великі та дуже теплі спогади Гілея Бутмана присвячені двом українцям, яких він вважав своїми друзями – Івану Світличному та Степану Мамчуру.

Цікавість до інших культур і спільна творчість

В ізраїльському журналі «Менора» [17] Авраам Белов наводить вражаючу історію про те, як в таборі №35 на Уралі в середині 70-х рр. (73–74 рр – Микола Горбаль. – Й.З.) троє в'язнів – Баґрат Шахверян, Гігель Бутман та Микола Горбаль створили гімн Єрусалима. Гімн було передано на волю, він дійшов до Ізраїлю і був виконаний в Народному домі в Єрусалімі, коли його автори ще знаходились у зоні.

Євген Сверстюк[27]:

«Спогади в'язнів ГУЛАґу усіх поколінь рясніють зворушливими випадками зустрічі з іншою культурою в образі випадкового співкамерника... Зрештою, усі діти різних народів змалку виховані на стереотипах советської пропаганди, нарешті в лагерьх знайомляться зі «страшними бандерівцями» і несподівано для себе відкривають, що то люди національно і релігійно толерантні... У великій зоні, як заведено було називати вільну зону, про таке навіть не могли подумати. Усі жили в атмосфері недовіри, пліток і анекдотів.

Загалом, люди культурні завжди були вище над усілякими національними чварами, над ксенофобією, але в масі бракувало вголос задекларованої позиції... В'язні об'єднані спільною долею. Вони швидко знаходять між собою спільну мову. В їхньому спілкуванні є радісний потенціал відкриття невідомого в своїй і чужій культурі, відкриття позитиву. Гнані і переслідувані, в'язні несуть і продовжують спадщину своїх переслідуваних попередників. Виявляється, у кожного народу були свої гнані і репресовані за правду, і вони, як правило, сіяли зерна самоповаги і поваги до іншого. У в'язнів немає принципів розходжень: усі прагнуть волі і хочуть свободи для свого краю, свого народу.»

Спільні акції проти свавілля адміністрації та взаємодопомога серед в'язнів

Про спільну боротьбу українців та євреїв проти системи у сталінські часи відомо небагато, але у поодиноких спогадах є інформація про участь євреїв у повстаннях в'язнів та їхню участь у «міжнаціональних радах» в окремих місцях ГУЛАґу, де найактивнішу роль відігравали українці з УПА.

Перші спогади про співпрацю у таборах 60-х рр. стосуються політичних зон у Мордовії (11-та, 17-та, 19-та й пізніше – жіноча зона). Судові процеси початку та середини 60-х рр. «відзначилися» великою кількістю українців, але ж в ті самі роки у Мордовію на зазначені політичні зони етапами прийшли московські дисиденти, зокрема євреї – Олександр Гінзбург, Едуард Кузнецов, Юлій Даніель та інші.

Першим завданням, після знайомств та з'ясування «хто є хто» на зоні, було налагодження передачі на волю інформації про судові справи, вироки, особливості життя на зонах, насамперед репресії зонівської адміністрації та початок спільного опору. Почалися спільні відзначення днів народження, національних свят, дисидентських дат, наприклад – Дня прав людини (10 грудня) та Дня політв'язня (30 жовтня).

Окремо слід сказати про спільні спроби боротися за статус політв'язня.

На свавілля адміністрації зон в'язні відповідали своїми ненасильницькими методами боротьби: звернення та протести, голодівки та страйки. Цими спільними діями в'язні відповідали на явні порушення своїх прав і несправедливість дій адміністрації та її провокації.

Моє інтерв'ю з Левком Лук'яненком[18]:

«Українці завжди підтримували право євреїв на виїзд і возз'єднання зі своєю історичною Батьківщиною, а євреї підтримували наше прагнення до незалежності. Це допомагало разом жити у тих непростих умовах. Це робило нас добрими союзниками в протистоянні з демократичними московітами, що вважали головним напрямом демократизацію, а коли йшлося про незалежність, одразу виникало напруження у стосунках.»

Зі спогадів Мирослава Мариновича[13]:

«Оцю спільність нашого статусу і спільність ворога відчували всі без огляду на національність».

Ось як про неї говорить єврейський політзек Ар'є Вудка[15]:

«У нас був спільний ворог, у нас подібна мета, а отже, ми мусимо підтримувати один одного. Ми бачили, як влада намагається сіяти розбрат між людьми різних національностей у таборі, і ми відчували, що всі в тому самому становищі, що в нас той самий ворог. Тому настанова була подолати цей розбрат, що його вони сіяли, й діяти разом, допомагати один одному. Не тільки в особистому сенсі, а й між спільнотами».

«У політичному таборі для адміністрації не було більшого криміналу, ніж дрібно списаний папірець. Кожен такий папірець чайв у собі «злочин антирадянщини», а тому його негайно вилучали для перевірки. Зрозуміло, що політв'язні, своєю чергою, прагнули таких папірців наплудити якнайбільше. Отож дуже швидко мене втаємничили у «святая святих» табірною життя – підготовку

інформації для «Хроніки текущих событий». Це був вияв особливої довіри, бо до цього дійства були долучені лише найнадійніші зеки. У час моєї появи на зоні – це Євген Сверстюк, Семен Глузман, Євген Пронюк, Олексій Сафронов, Григорій Приходько та ін. Вони писали не тільки саму хроніку подій, а й різні тексти – звернення, петиції тощо. Це була чудово поставлена машина, цілий «конвейер», справитися з яким до кінця катєбістам так і не вдалося. Як написав згодом Семен Глузман, «ми, сірі, голодні, переслідувані, жили Словом. Словом, болю і правди, що його нам вдавалося передавати у світ». І він згадує, що Іван Світличний жартівливо назвав цю писемну фабрику «ПЕН-клубом» ...»

Зі спогадів Євгена Сверстюка [6]:

«...Перед нашими друзями євреями була ясна перспектива: вихід на волю і повернення на свою історичну батьківщину, де на них чекають з розкритими обіймами.

Вони розуміли, що перед українцями немає іншої перспективи, крім виходу в сибірське заслання або повернення додому, в зону особливого тиску і нагляду. Вони прагнули нам допомогти, як тільки могли. Вони апелювали до вільного світу. Багато з них написали спогади про спільне життя в зоні. Йосеф Менделевич написав зворушливі «спогади про українських політв'язнів». А наш спільний друг Ар'є Вудка вивіз у своїй пам'яті цілу збірку «Українські поезії за колючим дротом».

Зрозуміло, що усі вони твердо зобов'язалися боротися за правду і закон, однаковий для всіх, за те, що однакові злочини і нацистів, і комуністів мають бути однаково карані.»

Зі спогадів Василя Овсієнко[12]:

«...Значно пізніше я довідався, що «господарем» одного з таких каналів зв'язку був тихий та спокійний Борис Пенсон, що на нього дехто нарікав, чого це він, мовляв, так рідко бере участь у колективних акціях протесту...

А тут у нас чи не найкращі стосунки саме з єврейською громадою. Бо в нас спільний ворог: російська імперія під назвою СРСР. Не лише спільні «чай», а й спільні голодівки, одночасні заяви протесту зміцнювали цей союз. Ефект ці акції мали лише тоді, коли на волю виходила інформація про них, і цим ми найчастіше завдячували саме євреям.»

Зі спогадів Мирослава Мариновича[13]:

«...Втім ми навчилися в таборах не лише чути одне одного, а й діяти разом, шануючи особливості іншого. Про це дуже гарно сказав Ар'є Вуджа[15]: «Чітко виділилися дві сили табірнього спротиву: євреї та українці. З тих пір так і повелося: якщо євреї й українці кажуть «так» – отже, акція забезпечена... Відчувався страх чекістів перед тим, що і у «великій зоні» уярмлені народи зможуть знайти спільну мову...»

Воістину «дружба тризуба з зіркою Давида»! А Богдан Ребрик вдався до порівняння, яке взагалі «зашкалює»: «Євреї в тюрмі більше зробили для незалежності України, як усі бандерівці».

Зі спогадів Гілея Бутмана про Івана Світличного:

«Пригадую, як одного разу на 35-й зоні його хотіли кинути на роботу, якої він, інвалід, не міг виконувати. Ми всі написали звернення протесту до прокурора. Іван Олексійович підходив до кожного з нас і клав на заяву свою безпалу долоню, а ми обмальовували її і поряд ставили свій підпис. Це був той рідкісний випадок, коли заяви спрацювали: Іван Олексійович дістав працю, яку звичайно давали тільки стукачам – «пожежником» на зоні, де ніколи нічого не горіло.»

Йосеф Менделевич[21]:

«Після обіду дізналися, що капітан Довчій побив політв'язня Сопеляка. Двадцятирічний студент Львівського університету Сопеляк організував в своєму селі, на Західній Україні, нелегальну національну групу. За це його посадили ... На побиття політв'язня необхідно негайно реагувати. Збиралися групами і обговорювали, що робити. Остаточне рішення залежало від українців. «Питання стоїть так, – підсумував Приходько, зек з двадцятип'ятилітнім терміном, – якщо ми віримо, що доб'ємося свого, – треба діяти!»

Я його підтримав: «Так, я вірю, що ми переможемо! А якщо поступимося, нас всіх почнуть бити!»

Отже, вирішено: з завтрашнього дня оголошуємо страйк з вимогою звільнити капітана. Внаслідок на роботу не вийшло сімдесят чоловік. Половина всіх ув'язнених відмовилася підкоритися вимогам наглядачів. Це був справжній бунт – ми робили, що хотіли. Наглядачі зникли із зони.»

Дуже важливе свідчення про спільну боротьбу дисидентів опублікував 1974р. журнал *Сучасність*, який видавався українською діаспорою[24]:

«...Про що свідчать ці інформації Шахверд'яна і Глузмана, чи інших в'язнів, які подібно висловлювалися? Найперше вони говорять про те, що радянські в'язниці і концтабори — це наче мікрокосмос Радянського Союзу. Там і тут позбавлені волі люди різних національностей, культур і релігій, там і тут усі вони живуть прагненням бути господарями на власній землі. Звичайно, у політичних в'язнів це прагнення багато міцніше, і власне воно привело їх за ґрати. Але власне вони найкраще віддзеркалюють те, що мислять їхні народи. Втративши свободу, вони про свої почування говорять відверто. По-друге, слова Шахверд'яна і Глузмана говорять про те, що в умовах неволі кується свідомість спільних інтересів поневолених Москвою народів. Це не вперше з документів самвидавчої літератури, з виступів різних діячів опору в Радянському Союзі дізнаємося про цей багатомовний розвиток. Неоднократно сторонній світ мав уже нагоду дізнаватися про голодівки політичних в'язнів з участю в них людей різних народів, про солідарні виступи в'язнів однієї національності в обороні людей інших національностей, про спільні протестні листи на захист людських і національних прав. Так, 4 вересня 1972 р. українські, балтійські, єврейські, російські, вірменські та інші політичні в'язні Пермського табору «відзначили» роковини встановлення концентраційних таборів СРСР голодівкою і протестом в пам'ять їхніх жертв. Таке саме «святкування» вони провели роком пізніше. 1974 р. невідома група політичних в'язнів СРСР різних національностей звернулася до громадськості світу, і їхнє звернення було поширене у самвидавчій літературі. В ньому вони закликали людей доброї волі організувати рятування таких політичних в'язнів, як Валентин Мороз, Олексій Сергієнко, Володимир Буковський, Ігор Огурцов, Олександр Фельдман та ін. Коли навесні 1974 р. у Пермському таборі таборова адміністрація гнала на роботу хворого українського політичного в'язня Євгена Пронюка, політичні в'язні інших національностей провели в його обороні протестну голодівку, що тривала від 12 травня до 16 червня. Її започаткував згадуваний вище Слава Глузман, а участь в ній брали українці І. Світличний, І. Кандиба, І. Калинець, З. Антонюк та інші, росіяни В. Буковський, В. Балаханов, євреї Альтман, Бутман, Хнох, Ягман, а також вірмени, естонці, татари. Але не тільки побутові проблеми, отже, потреба оборони перед знуцанням адміністрації, заступництво за права в'язня, в'яжуть політичних в'язнів радянських тюрем та концентраційних таборів в одну солідарну сім'ю. Спільна недоля спонукує їх думати також про ширші питання, про долю їхніх народів. Колишні політичні в'язні в СРСР, яким пощастило вирватися за кордон, свідчать, що в'язниці і концтабори Радянського Союзу — це також терен постійних дискусій між в'язнями про різні суспільно-політичні теми, про літературу,

філософію, релігію, про устроєві та міжнародно-політичні проблеми. Зокрема доля неросійських народів в СРСР стоїть на першому місці в таких розмовах між їхніми представниками у в'язницях і в таборах.»

Таким чином спільна боротьба українських та єврейських дисидентів впливала на порозуміння українців та євреїв у діаспорах в США, Канаді та Австралії. Після багатьох десятиріч недовіри діаспори зробили нарешті перші кроки назустріч одна другій.

Гельсінкські групи та участь в їхній роботі українських та єврейських дисидентів

Новий імпульс співпраця між дисидентами різного етнічного походження отримала у другій половині 70-х рр. під час виникнення Гельсінського процесу, що став новим якісним етапом дисидентського руху.

Найважливішими чинниками та наслідками цього процесу були:

1. Відкритість та легальність діяльності, наскільки вона була тоді можливою, що привернули до нього інтелігенцію та національно свідомих громадян;
2. Можливість вбудувати національно-демократичні рухи у контекст загальносвітового процесу боротьби за права людини;
3. Привернення міжнародної уваги до системних порушень прав людини в СРСР;
4. Кооперація у спільній боротьбі дисидентів різного етнічного походження, релігійного спрямування, ідеологічних вимірів;
5. Західні правозахисники та уряди заспокоїлися щодо активної діяльності націоналістів, побачивши, що вони у різних республіках зацентрували свою діяльність на правозахисті.

Участь євреїв у Гельсінських групах (прізвища виділено)

Москва, 12 травня 1976 р.

Перший склад МІГ: Юрій Орлов, Людмила Алексєєва, **Михайло Бернштам**, **Олена Боннер**, **Олександр Гінзбург**, Петро Григоренко, **Олександр Корчак**, **Мальва Ланда**, Анатолій Марченко, **Віталій Рубін**, **Анатолій Щаранський**.

З лютого 1977 р. членів Гельсінських груп, в тому числі МІГ, почали піддавати арештам. Було заарештовано Юрія Орлова [9], **Олександра Гінзбурга**, **Анатолія**

Щаранського і Мальву Ланду. Людмила Алексєєва, Петро Григоренко та **Віталій Рубін** були змушені емігрувати в 1976–1977 рр.

У 1978–1982 рр. МІГ, попри тиск, продовжувала працювати. До тих, хто залишився на волі в СРСР, приєдналися **Володимир Слєпак, Юрій Мнюх, Наум Мейман,** Тетяна Осипова, Іван Ковальов, Віктор Некипелов, Софія Каллістратова, Юрій Ярим-Агаєв, **Леонард Терновський,** Фелікс Серебров. Арешти, репресії, заслання і вироки щодо членів групи тривали. В цілому за вироками радянських судів всі члени МІГ разом узяті мали відбутися понад 60 років таборів і 40 років заслання [10].

До кінця 1981 р. на волі в СРСР лишилося тільки троє членів МІГ – **Олена Боннер,** Софія Каллістратова і **Наум Мейман.** У грудні 1981 р. було порушено кримінальну справу проти Софії Каллістратової, а 6 вересня 1982 р. їй було висунуто обвинувачення за частиною 1 статті 190 КК РРФСР – «систематичне поширення в усній формі наперед неправдивих вигадок, що ганьблять радянський державний і суспільний лад», засноване на документах, вилучених під час обшуків. У такій ситуації 6 вересня 1982 р. члени групи заявили про припинення діяльності МІГ з огляду на її неможливості в умовах репресій, що посилювалися[11].

Київ, 9 листопада 1976 р.

Руденко Микола Данилович (керівник групи), Бердник Олександр Павлович, Григоренко Петро Григорович, Кандиба Іван Олексійович, Лук'яненко Левко Григорович, Мешко Оксана Яківна, Матусевич Микола Іванович, Маринович Мирослав Франкович, Строката Ніна Антонівна, Тихий Олексій Іванович.

У другому складі після арештів першого складу групи – Ольга Гейко, Микола Горбаль, Володимир Малінкович, **Йосиф Зісельс.**

Вільнюс, 26 листопада 1976 р.

Кароліс Гаруцкас, **Ейтан Фінкельштейн,** Она Лукаускайте-Пошкене, Вікторас Пяткус й Томас Венцлова.

Тбілісі, 1 січня 1977 р.

З. Гамсахурдіа, Р. Рцхладзе, М. Костава, **брати Гольдштейни (Ісай та Григорій).**

Єреван, квітень 1977 р.

До групи увійшли: економіст Едуард Арутюнян (1926), він став керівником групи; студент політехнічного інституту Самвел Осян та Роберт Назарян (1948) – фізик і диякон вірменської православної церкви. Пізніше до ВІГ увійшли робітники – Шаген Арутюнян (один з засновників НОП) та Амбарцум Хлгатян.

За всієї співпраці та взаємодопомоги відносини між різними групами Гельсінського процесу не можна вважати ідеальними. Насамперед це стосується відносин між московськими дисидентами та дисидентами з національних республік. Співчуття – так, допомога – так, але справжнього розуміння проблем національно-визвольної боротьби проти комуністичної імперії не було, та й досі нема. «Давайте будувати разом демократичний Радянський Союз» – така формула домінувала у відносинах московських та київських дисидентів. За понад десять років правду українських, литовських, вірменських дисидентів було доведено – тільки розпад імперії дає можливість розвитку всім народам імперії, зокрема євреям.

Ось що пише про УІГ досить зверхньо Людмила Алексєєва в книзі «История инакомислия в СССР» [11]:

«...З перших слів першого меморандуму Української Гельсінської групи йдеться про геноцид та етноцид на Україні... Вона (Група) повністю зосередилася на українській національній проблемі... Про це свідчить не тільки програмний документ, а й наступні документи Групи...Всі вони присвячені загальним та окремим аспектам національної проблеми.»

На відміну від інших Гельсінських груп, Українська зовсім не відкликала на релігійні переслідування, хоч в Україні ця проблема не менш гострою, ніж в інших республіках... Нема в цих документах і згадок про проблеми єврейського руху за від'їзд в Ізраїль, хоча десятки тисяч євреїв на Україні домагаються дозволу на виїзд, і багато з них піддаються у зв'язку з тим дискримінації.»

Не випадково актуальним був і на жаль залишається відомий вислів: російська демократія закінчується там, де починається українське питання.

Сьогодні

Після розвалу комуністичної імперії дисиденти опинились у різних країнах, але майже всі без винятку включилися в громадянські та політичні процеси в своїх країнах. Більшість єврейських дисидентів, насамперед сіоністи, виїхали до Ізраїлю, деякі з них стали депутатами кнесету та членами урядів Ізраїлю (Віктор Браїловський, Натан Щаранський, Юлій Едельштейн). Ціла група українських дисидентів стала депутатами Верховної Ради (Микола Горбаль, Богдан Ребрик,

Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновол, Ірина Калинець, Степан Хмара, Михайло та Богдан Горині, Олесь Шевченко, Левко Горохівський, Генрих Алтунян).

Про подальшу активність єврейських дисидентів вже в Ізраїлі свідчить діяльність заснованого Яковом Сусленським ще 1979 р. Громадського комітету єврейсько-української співпраці. Однією з перших акцій (1980) Комітету була вимога «... справедливості: надати звання Праведника світу Митрополитові Шептицькому» [25]. Її підписали Голова Комітету: Олександр Фельдман, Організаційний Секретар Яків Сусленський Члени: Рейза Палатник, Юрій Мілославський, Ізраїль Клейнер, Мойсей Фішбейн, Шльомо Дрезнер, Михаїл Хейфец.

Деякі єврейські дисиденти, які ніколи не намагалися виїхати в Ізраїль чи в США, залишилися жити в Україні (Семен Ґлузман, Леонід Мілявський, Йосиф Зісельс). Вони не стали депутатами парламенту, але беруть активну участь у розбудові громадянського суспільства та продовжують підтримувати дружні стосунки з українськими дисидентами, аби разом розбудувати нову Україну. Контакти між українськими дисидентами та сіоністами стали дуже рідкими, активізуються лише під час рідких відвідувань українцями Ізраїлю чи сіоністами України.

Недомовленість

Відтворюючи чисельні картини знайомств, дружби та спільної боротьби, чи не ідеалізую я стан українсько-єврейських відносин у дисидентські часи? Майже всі згадують початкові негативні стереотипи одної групи щодо іншої. Описують поступове розмивання чи навіть руйнацію стереотипів після знайомства.

Чи залишаються зрештою якісь недомовленості? Прямо про це ніхто не згадує, але опосередковано за різними спогадами та поведінкою деяких дисидентів після звільнення можна припустити, що в житті все відбувається не ідеально, а реально. Певний аналіз українсько-єврейських відносин я зустрів лише у спогадах Михайла Хейфеца, але опосередковану інформацію про деякі непорозуміння можна зустріти у спогадах Йосефа Менделевича, Ґабріеля Суперфіна, Мирослава Мариновича, у деяких виступах вже у новітні часи у Левка Лук'яненка, Ігоря та Ірини Калинців, Анатолія Лупиноса.

Великою драмою для Яківа Сусленського було відкриття про нові неприємні антисемітські риси у виступах свого табірнього друга Левка Лук'яненка. Яків, який віддав після зони та еміграції 26 років товариству «Україна-Ізраїль» так і не зміг осягнути цього нового та неприємного для нього образу Левка.

Українці і в ув'язненні, і на волі, були більшістю, а євреї – меншиною. Українці боролися за свою національну державу і наражалися на жорстокі репресії з боку комуністичної імперії, а у євреїв вже була держава, і репресії проти них імперія вела передусім через їхнє бажання полишити її й приєднатися до своєї держави. Все це створювало певну асиметрію у відносинах, яку не так легко відчутити та побачити, бо на тлі спільної боротьби вона не виглядає значною. Ось як намагався аналізувати цю ситуацію Михайло Хейфец[22]:

«... Євреї, за всієї їхньої зовнішньої реакції на будь-яку світову ідею, монологічний за характером народ. Вони мають здатність так захоплюватися створеним їхньою уявою світом, власними ідеями та міркуваннями, що, буває, не помічають навколишніх об'єктів та й суб'єктів. Ця властивість самопоглинання власним внутрішнім світом допомагала, мабуть, вистояти цьому згустку людей у вигляді особливої спільноти, що не зливається ні з ким впродовж двох тисячоліть вигнання – ситуація, майже унікальна в людській історії! Але ця ж властивість національного характеру, яка надавала йому такої потужної стійкості, – коли розмовляють, не слухаючи співрозмовника, коли спілкуються, а водночас не помічають об'єкта спілкування, коли живуть поруч, торгують, вітаються, жартують із сусідом і водночас існують на іншій планеті, іншій, що не пересікається із сусідом, площині життя, – думається, ця властивість, передовсім викликала той стрижневий антисемітизм всіх племен і народів, який тінню супроводжував єврейську громаду в будь-яких її мандрах.

Цей ліричний відступ про євреїв знадобився мені ось для чого: як єврей я володію, природно, якостями свого народу. І тому, відчуваючи на перших порах тонку, але цілком відчутну кригу, яку проклав між нами Стус, я навіть не замислювався над справжньою причиною цієї ввічливої відстороненості. Припускав, що аристократичний холодок – або звичайна манера спілкування Василя, або я сам чимось йому неприємний.

І тільки під час розмови про статті Померанца і Гуревича зрозумів: Василь цурався не мені особисто, але побоювався в мені універсалістського єврейського початку. Між таким початком і собою він поклав невидиму, але непроникну стінку. Чи не тому, що він – неодмінний, початковий ворог універсалізму, зовсім не національно-замкнута, національно-обмежена людина, але в наш час універсалізм здавався йому центральною небезпекою, що загрожувала духовному існуванню його народу. А євреї в його очах були носіями універсалізму – навіть найкращі. Ось дві його розповіді, що запам'яталися мені в таборі:

– Під слідством я сидів в одній камері з Семеном Глузманом. Зовсім молодий психіатр, хлопчик, з чубчиком і такими ось, – він показав, – пухкими губами. Зробив блискучу експертизу по Григоренку. Олена Боннер, коли його вперше побачила, не повірила, що це він: «Такий молодий, і зробив таку роботу» ... Отримав 12 років і здивовано казав мені: «Адже це майже стільки, скільки існує моя свідомість». Один з найкращих людей, яких я зустрів у житті. І можеш уявити моє самопочуття: чудова людина, дисидент, який пішов у в'язницю, народився і виріс в Києві, жив у нас всі роки, а в гебістській в'язниці я мушу, – тут Василь приклав руку до грудей, немов серце прихопило, – розмовляти з ним по-російськи ...

Друга розповідь:

– Ти не зустрічав на зоні Бергера? Єврей, ленінградський поет. Сів у справі гуртка Брауна.

– Ні. Він ще до мене пішов на заслання.

– Дивний ... В Ізраїль їхати відмовляється. Я, мовляв, російський поет, пов'язаний з російською мовою, російською культурою. В Ізраїлі для мене все чуже. – Василь зробив довгу паузу. – Доводить, доводить ... Не розумію, нащо потрібно логічно обґрунтовувати, любиш ти свою матір чи ні.

І обрізав неприємну йому розмову про Бергера.

Чому ж Василь спочатку думав, що я належу до людей, для яких любов до матері – є предметом логічних вправ? Я думав про це на зоні.

Мужні і незламні люди, українці все ж таки були переможеними. Нехай тимчасово, але поки тріумфували вороги, «свині, задніми ногами відштовхував один одного від годівниці», як висловився один раз Стус. Поразка в національній битві створювало навколо них поле трагедії, поле підвищеної чутливості до всього, що зачіпає національний нерв душі. Мое спокійне ставлення до власних національних справ сприймалося Стусом як байдужість до них і, отже, як духовна ущербність.

Насправді все виявилось іншим. Євреї в зоні просто відчували себе переможцями. Військовополоненими, захоплені армією, яка тим не менш вже зазнала поразки. Ізраїль не просто існував (що само по собі теж перемога): що ще важливіше для відчуттів радянського зека-єврея, він щомісяця бив і бив радянську імперію. Звичайно, не під дих – на жаль! – а тільки клацав її по носу, але як це було приємно!

Це створювало в моїй душі особливу, незрозумілу Стусові налаштованість національного спокою: ми, євреї, в цей час намагалися не хворіти національно. На очах зникала (по-різному у різних людей, звичайно) звична зі сталінських часів, напружена підозрілість до «чужинців», нервова вразливість до кожного закиду, критичного зауваження. Звичайно, тривав процес, а результат ще смутно позначався, але загальний його напрям був безперечно ясним.

І навпаки, у переможених українців національний біль ставав центром світовідчуття. І тому, мабуть, аж до етапу на 19-ту зону в серпні 1976, я, людина, що зовсім не схильна підкреслювати своє єврейство і така, що розмірковує про Ізраїль з педальованою об'єктивністю, здавалася Василю Стусу товаришем за стражданнями, за боротьбою, але не за душею.

Принаймні мені так здавалося.»

З моєї недавньої розмови з Габріелем Суперфіном:

«...У таборі було трохи важко. Тому що була якась недомовленість, напруженість. Але вона йшла від мене самого. Тому що в середовищі «своїх» не треба напружуватися, стежити за своєю коректністю (аби випадково нетактовно не образити). Було (та й зараз буває) почуття, що в кожному національному середовищі є щось, що не відкривається в присутності «чужого». Але напруження в зоні з молодими українцями – і з Антонюком, Пронюком, Світличним не було. У камері важкувато було: обурювала одержимість Анатолія Здорового. Але єврейської теми (в сенсі антисемітизму) я просто не пам'ятаю. А коли українці були національно орієнтовані, то до сіоністів вони ставилися як до товаришів в боротьбі (чи я був трохи іронічний до сіоністів, але особисто з ними мені було цілком родинно). Резюмуючи оціночно скажу: в таборі був дружній альянс демократів-українців і тих, що примикали до них західників-оунівців і підпільників 60-х, з євреями-сіоністами і євреями демократичного напрямку. Але мені з українцями, як і з німцями, як з естонцями, спілкуватися доводиться трохи напружено. Але це через мою таку внутрішню настороженість. Або через недоліки в знанні мови? ... зрозуміло, свідомістю це близькі мені люди, абсолютна до них довіра і любов, співчуття. Але глибоко заховані емоції – страх зблизитися – зберігаються (до речі, у таких яскравих людей, як Антонюк та Іван Світличний, відчувався комплекс неповноцінності, мовляв, і Шевченко поет обмеженого змісту, і мова наша не настільки багата і гнучка, і що ми – провінція, а наша наука – історична – просто сором). Не можу позбутися досі почуття, що повної відвертості в спілкуванні з українцями не було (це не підозра їх в антисемітизмі, а немов відчуття, що ми

росіяни або русифіковані євреї не можемо зрозуміти до кінця їхнього болю, їхньої туги за батьківщиною, розділити їхню ненависть до окупантів тощо). Здавалося, що є теми, які можуть обговорюватися лише серед «своїх» □ – росіяни, євреї, українці і т.п. Почуття «некомфортності». Мені найлегше було серед напівєвреїв, при тому що я безумовно за культурою росіянин».

Михайло Хейфец [23]:

«...Уникнувши небезпек асиміляції, націоналіст-інтелігент бачить в традиції символ чистоти. Але – з великою тонкістю зазначає (Франц) Фанон – виникає розрив між традицією і рівнем сучасного європейського розвитку такого інтелігента. І цей розрив породжує глибоко прихований комплекс національної неповноцінності. Інтелігент бачить недоліки свого народу, усвідомлює їх, але не може, не сміє про них сказати, побоюючись ненароком зганьбити, образити свій і без того ображений народ, його національне почуття.

Я спостерігав не раз цей парадокс, цей комплекс навіть у такого, на мій погляд, високоталановитої і по-справжньому, на вищому європейському рівні освіченої людини, як поет Василь Стус. Після читання «Літопису Самовидця» я сказав йому:

– Найбільше вражає мене автор. Це дуже хороша людина. Це людина рідкісного на той час серця: він шкодує жертви козацьких набігів, шкодує євреїв, поляків і своїх мужиків. І водночас він абсолютно не шкодує Україні. Розумієш, не українців, а України. Абсолютно спокійно, і навіть з симпатією, пише, як козаки запрошували іноземців на батьківщину – калмиків, татар, москвичів, турок. Як це поєднувалося – великодушність і гуманізм з такою дивною відсутністю патріотизму?

Василь довго сидів мовчки. Його красива, як у арабського скакуна чистих кровей, голова задумливо опущена в землю. Потім із зусиллям сказав:

– Я думаю, що це пов'язано не з його особистим характером, а з деякими рисами характеру мого народу. Але про це я б не хотів говорити з тобою, Міша».

Висновки:

1. Українські та єврейські дисиденти у 60-80-ті рр. до того, як потрапити у в'язниці й табори майже не були знайомими, про інших вони могли лише дещо взнати з радіоголосів і самвидаву.

2. Комуністична репресивна система звела дисидентів різних національностей у місцях позбавлення волі, і лише там вони змогли познайомитися та зблизитись у намаганні пізнати один одного та разом чинити опір адміністрації та КГБ.

3. Тільки спілкування між українськими та єврейськими дисидентами в ув'язненні дозволило їм подолати існуючі стереотипи і закласти підґрунтя майбутнього співіснування їхніх народів як всередині країни, так і в міждержавному форматі.

4. У 60-80-ті рр. спільна боротьба українських та єврейських дисидентів була мало відомою в Україні. У США та Канаді про неї знали більше, що сприяло певному подоланню бар'єрів між діаспорами, які перед тим ставилися одна до другої дуже насторожено.

5. Інформація про спільну боротьбу почала поширюватися Україною лише наприкінці існування совецької влади та після здобуття незалежності, коли всі в'язні, що залишилися живими, звільнились з місць ув'язнення й почали виступати у пресі, брати активну участь у громадському та політичному житті.

6. Нині українські та єврейські дисиденти живуть переважно в різних країнах, де беруть активну участь у розбудові своїх країн та сприяють значною мірою налагодженню дружніх відносин між державами, але між собою майже не спілкуються у постійному форматі.

7. Ті поодинокі єврейські дисиденти, що залишилися в Україні, й надалі підтримують дружні стосунки з своїми українськими побратимами і разом сприяють позитивним перетворенням у країні.

Посилання

1. Павло-Роберт Магочій. Йоханан Петровський-Штерн, Євреї та українці: тисячоліття співіснування», Ужгород, видавництво Валерія Падяка, 2016.
2. Електронна єврейська енциклопедія, <http://www.eleven.co.il/>.

3. Володимир В'ятрович, Чи була ОУН антисемітською?, [https://zbruc.eu/node/64962.](https://zbruc.eu/node/64962),
4. Електронна єврейська енциклопедія, Євреї Росії у лютому-листопаді 1917 року, <http://www.eleven.co.il/>.
5. Інтерв'ю Натана Щаранського, <https://www.ostro.org/donetsk/society/articles/492937/> ,
6. «Если не сейчас...», Київ, «Дух і Літера», 2000.
7. «Господи, Ти відкриєш уста мої...», Йосиф Зісельс у розмовах з Ізою Хруслінською, К., Дух і літера, 2017.
8. Александр Подрабинек, «Диссиденты», Москва, АСТ, 2014.
9. Глузман С.Ф., Рисунки по памяти, или воспоминания отсидента, К., Издательский дом Дмитрия Бурого, 2012.
10. «Форум націй», № 6/121 – Червень 2012, <http://www.forumn.kiev.ua/newspaper/archive/121/zustrich-v-kyuevi-z-iosefom-mendelevychem.html>
11. Людмила Алексеева «История инакомыслия в СССР», - М., Моск. Хельсинк. группа, 2012.
12. Овсієнко Василь. Світло людей: Мемуари та публіцистика. У 2 кн. Кн. 1 / Упорядкував автор; Худож.-оформлювач Б.Є.Захаров. – 2-ге видання, доп. Харків: – Харківська правозахисна група; К.: Смолоскип, 2005. (Додатковий наклад – Харків: Харківська правозахисна група; Права людини, 2007), с. 300-308:
13. Мирослав Маринович «Всесвіт за колючим дротом» (Спогади та роздуми дисидента) Видавництво УКУ, Львів, 2016.
14. Інтерв'ю Миколи Горбала Йосифу Зісельсу, 8.09.2017 р.
15. Юрій А. Вудка, Московщина (Мемуарний есей), Українська видавнича спілка, Лондон, 1978.
16. Доброокий: Спогади про Івана Світличного, упоряд. Надія Світлична, Леоніда Світлична, 1998.
17. Менора. 1973–2013. http://berkovich-zametki.com/Kiosk/Menora_40.pdf
18. Інтерв'ю Левка Лук'яненка Йосифу Зісельсу, 28.08.2017р.
19. Хруслінська Ізабелла, Тима Петро. Діалоги порозуміння: Українсько-єврейські взаємини, К., « Дух і Літера», 2011.
- 20.
21. «Операция «Свадьба», http://jhistory.nfurman.com/zion/zion008_06.htm.

22. Михаил Хейфец, Украинские силуэты, ХПГ, Харьков, «Фолио», 2000/

23. Михаил Хейфец, «Мирное время. Русское поле»,

<http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=9138>.

24. digitized by ukrbiblioteka.org Сучасність література, мистецтво, суспільне життя, червень 1975, 6 (174).

25. <http://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/vymahayut-spravedlyvosty-nadaty-zvannya-pravednyka-svitu-mytropolytovi-sheptytskomu/>

26. Рух опору в Україні, 1960-1990, Енциклопедичний довідник, Київ, «Смолоскип», 2010.

27. Євген Сверстюк,. Діти різних народів. Передмова до книги «Іноземці про українських в'язнів», Спогади / Упор. Олена Голуб; передм. Євгена Сверстюка. – К.: Смолоскип, 2013.

Моя найщиріша подяка всім моїм колегам та в'язням-побратимам, хто надав мені допомогу у підготовці цієї доповіді:

Тетяні Хорунжій, Ірині Володарській, Галині Хараз, Михайлу Гольду, Святославу Бакісу, Мирославу Мариновичу, Богдану Ребрику, Василю Овсієнко, Семену Глузману, Миколі Горбалю, Габрієлю Суперфіну, Зоряну Попадюку, Олесю Шевченко, Анатолію Альтману.